

Ewa Sobolewska-Poniedziałek

Uniwersytet Zielonogórski

e-mail: e.sobolewska-poniedzialek@wez.uz.zgora.pl

**MIEJSCE SREBRNEJ GOSPODARKI
W REGIONALNYCH DOKUMENTACH
STRATEGICZNYCH**

**PLACE OF SILVER ECONOMY
IN REGIONAL STRATEGIC DOCUMENTS**

DOI: 10.15611/sie.2017.2.04

JEL Classification: J14, J18, H70

Streszczenie: Zachodzące przemiany demograficzne implikują konieczność analizy kierunków i konsekwencji tych przemian w wymiarze zarówno globalnym, jak i regionalnym. Prognozy demograficzne wskazują, że depopulacja oraz starzenie się społeczeństw to kluczowe zmiany, których doświadczać będzie przez najbliższe dziesięciolecia także Polska. Jak wynika z prognoz demograficznych, w najbliższych latach nastąpi nasilenie wspomnianych zjawisk, przy czym sytuacja będzie istotnie zróżnicowana regionalnie. Fakt ten stanowi podstawę do analizy obecności założeń srebrnej gospodarki w regionalnych dokumentach strategicznych. Przyjmuje się bowiem założenie, że im większe prognozowane wskaźniki obrazujące zaawansowanie procesu starzenia, w tym większym stopniu założono w dokumentach strategicznych przeciwdziałanie negatywnym konsekwencjom tych przemian. Spośród szesnastu województw wybrano do analizy pięć, w tym trzy o najwyższych wskaźnikach obciążenia osobami starszymi i dwa województwa z najniższymi wskaźnikami.

Słowa kluczowe: srebrna gospodarka, osoby starsze, region, strategia rozwoju.

Summary: The changing demographics imply the necessity of analyzing the directions and consequences of these changes, both globally and regionally. Demographic projections indicate that the depopulation and the aging of the population will be key changes, which will be observed over the next decade in Poland. According to demographic forecasts, the phenomena will intensify in the coming years, and the situation will significantly vary in the region. This fact is the basis for the analysis of the presence of silver economy principles in the regional strategic documents. It is assumed that the higher the forecasted indicators showing the progress of the aging process, the greater the extent to which the strategic documents were involving the counteraction against the negative consequences of these changes. Of the sixteen voivodships, five were selected for the analysis, including three with the highest rates for older people and two with the lowest rates.

Keywords: silver economy, the elderly, region, development strategy.

1. Wstęp

Rzeczywistość, w jakiej funkcjonują gospodarki i społeczeństwa, podlega dynamicznym przeobrażeniom. Wymusza to konieczność ciągłego dostosowywania się pod wpływem zachodzących przemian. Jednak obserwacja i przewidywanie procesów społeczno-gospodarczych pozwalają na podejmowanie działań ukierunkowanych na zapobieganie efektom lub niwelowanie tych, których konsekwencje mogłyby być negatywne. Dostępne predykcje demograficzne jednoznacznie dowodzą, że depopulacja i starzenie się społeczeństw obejmą swym zasięgiem cały kontynent europejski. Dotyczy to także Polski, choć w różnym stopniu nasilą się te zjawiska w poszczególnych regionach. Oznacza to, że zarówno z ekonomicznego, jak i ze społecznego punktu widzenia powinno się podjąć działania przygotowujące do nowej rzeczywistości demograficznej.

Brak aktywnego działania może skazać niektóre regiony na peryferyjność, a nieodstrzeżenie szans i zagrożeń może oznaczać dla społeczności lokalnych niższy poziom życia, co w dalszej kolejności może być impulsem do wewnętrznych lub zagranicznych migracji. Jednakże zgodnie z predykcjami różnicowanie regionalne w tym zakresie będzie widoczne, mimo iż trend krajowy przyjmie niekorzystny kierunek. Konsekwencje wspomnianych przeobrażeń są niewątpliwym zagrożeniem dla finansów publicznych. Mogą też jednocześnie stanowić szansę na ujawnienie się korzyści, które dotychczas nie były dostrzegane. Korzyści te związane są z potencjałem i potrzebami osób starszych. W literaturze przedmiotu rzezone szanse zostały określone mianem koncepcji srebrnej gospodarki. Zgodnie z poglądami S. Golinowskiej¹, współautorki pierwszej polskiej regionalnej strategii srebrnej gospodarki, wdrażanie jej założeń ma większe uzasadnienie na poziomie regionalnym niż krajowym. Zatem za cel analizy przyjęto rozpoznanie, czy w wojewódzkich dokumentach strategicznych dostrzeżono kwestię konsekwencji przemian demograficznych oraz czy w związku z tym rozpoczęto działania w kierunku opracowania strategii srebrnej gospodarki. Ponadto dociekania będą miały na celu analizę działań zawartych w dokumentach strategicznych województw podejmowanych w związku z predykcjami demograficznymi. Przyjmuje się założenie, że te regiony, w których wskaźniki obciążenia osobami starszymi będą wyższe, częściej widzą potrzebę implementacji założeń srebrnej gospodarki niż te województwa, w których prognozowana sytuacja demograficzna jest korzystniejsza. Wnioskowanie oparto na analizie danych zastanych pochodzących ze statystyki publicznej oraz na analizie materiałów źródłowych.

¹ Szerzej na ten temat: S. Golinowska, 2012, *Srebrna gospodarka – ekonomiczny wymiar procesu starzenia się społeczeństwa*, [w:] *Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje*, Warszawa, s. 141-142, <https://www.rpo.gov.pl/pliki/13541772380.pdf>.

2. Region i regionalne dokumenty strategiczne

Kategoria pojęciowa w którą wpisuje się region, jest wielce niejednoznaczna. Wynika to m.in. z możliwości zastosowania różnorodnych kryteriów i możliwości delimitacji. Powołując się na stanowisko I. Pietrzyk², można stwierdzić, że podstawą wyodrębnienia określonych terytoriów (regionów) mogą być przesłanki historyczne, kulturowe, względy administracyjne i polityczne, a także względy natury ekonomicznej.

Analizując przestrzenne zróżnicowanie warunków gospodarczych i społecznych, można dostrzec, że w literaturze przedmiotu zaczęło funkcjonować pojęcie regionu ekonomicznego, przez który Z. Strzelecki³ rozumie obszar o określonej specjalizacji gospodarczej, będącej wynikiem wykorzystania endo- i egzogenicznych czynników rozwoju.

Region w ujęciu ekonomicznym traktuje się jako system, w którym występują elementy o zróżnicowanym charakterze, pełniące różne funkcje i pozostające ze sobą w relacjach opartych na sprzężeniach zwrotnych. Region ekonomiczny jako system nie stanowi samoistnego tworu, lecz jest umiejscowiony przestrzennie w określonym otoczeniu, z którym wiąże go liczne relacje oparte na współpracy i współzawodnictwie⁴.

W literaturze przedmiotu można znaleźć poglądy⁵, z których wynika, że w Polsce wszystkie trzy szczeble podziału terytorialnego można uznać za regiony, jednak w teorii i praktyce polityki regionalnej regiony najczęściej utożsamiane są z najwyższym szczeblem podziału terytorialnego kraju, czyli z województwami, natomiast powiaty i gminy traktowane są jako jednostki lokalne.

Region rozumiany jako województwo stanowi podstawową jednostkę w podziale administracyjnym Polski. Harmonijny i zrównoważony rozwój jest możliwy m.in. wówczas, gdy uwzględnia się w jego planowaniu specyfikę i potencjał poszczególnych regionów. Sytuacja demograficzna regionu powinna być traktowana jako istotna determinanta jego rozwoju, która oddziałuje na sytuację gospodarczą i społeczną danego terytorium. Może więc być źródłem przewag oraz może być traktowana jako potencjał. Regiony, funkcjonując jako niezależne jednostki, muszą być zainteresowane poszukiwaniem możliwości swojego rozwoju w oparciu o posiadane bogactwa i walory. Jednakże w czasach burzliwych i dynamicznie przebiegających zmian de-

² I. Pietrzyk, 2000, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 213.

³ Z. Strzelecki, 2008, *Polityka regionalna*, [w:] Strzelecki Z. (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 79.

⁴ A. Oleńczuk-Paszal, 2012, *Konkurencyjność regionów i rozwój regionalny jako wynik osiągnięcia celów polityki regionalnej*, Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis, Oeconomica 292(66), s. 72.

⁵ K. Pająk, P. Dahlke, O. Kvilinskyi, 2016, *Determinanty rozwoju regionalnego – współczesne odniesienie*, Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy, 9, s. 113.

mograficznych należy w strategiach rozwoju uwzględniać konsekwencje tych zmian. Wszystkie dostępne prognozy demograficzne wskazują na postępujący proces depopulacji oraz starzenia się społeczeństw. Ponadto prognozuje się niekorzystne przeobrażenia w zakresie zmian w strukturze wieku, co niewątpliwie z perspektywy rynku pracy ma zasadnicze znaczenie. Problem ten dotyczy także regionów, co implikuje konieczność przygotowania się do przewidywanej nowej sytuacji demograficznej.

W kwestie związane z przeobrażeniami demograficznymi angażują się organizacje i instytucje międzynarodowe, zwracając uwagę na ich wieloaspektowy wpływ. Celem ich działań jest zwiększanie świadomości w zakresie wpływu zmian demograficznych na sytuację w regionach państw członkowskich Unii Europejskiej zarówno na szczeblu regionalnym, jak i na niższych szczeblach polityki. Starzenie się społeczeństwa jest zagadnieniem przekrojowym wpływającym na wiele różnych dziedzin. Dlatego kwestie te powinny być uwzględniane podczas formułowania i weryfikowania strategii regionalnych, takich jak plany gospodarcze, przestrzenne, plany dotyczące kształcenia ustawicznego, budownictwa mieszkaniowego, transportu, plany integracji społecznej i rozwoju lokalnego. W efekcie przemian demograficznych pojawia się postulat, aby w strategiach regionalnych ukierunkowanych na wzrost gospodarczy, integrację społeczną i zrównoważony rozwój nadawać kluczowe znaczenie takim kwestiom, jak⁶:

- zwiększenie wkładu osób starszych w rozwój gospodarki,
- zrozumienie potrzeb i umożliwienie samodzielności osobom starszym tworzących niejednorodną grupę społeczną,
- poznanie wzorców konsumpcji coraz liczniejszej populacji osób starszych z perspektywy sektora prywatnego i publicznego oraz odpowiednie dostosowanie oferty dóbr i usług,
- zachęcanie osób starszych do udziału we władzach regionalnych,
- podjęcie problemu ubóstwa i wykluczenia społecznego wśród osób starszych.

W związku ze zróżnicowanymi sytuacjami w poszczególnych regionach opracowuje się strategie, których celem jest ukazanie w przekrojowy sposób konsekwencji starzenia się społeczeństw. Brytyjskie forum poświęcone problematyce osób starszych „North West Forum on Ageing”, współpracujące podczas opracowania regionalnej strategii gospodarczej (RES – *Regional Economic Strategy*), działa na rzecz uwzględniania kwestii starzenia się społeczeństwa w formułowaniu polityki regionalnej. Instrumentem pozwalającym wpływać na takie strategie, jak RES, jest zestaw narzędzi *Age Proofing Toolkit*, opracowany dla partnerów programu *Regions for All Ages Programme* przez Uniwersytet Nottingham Trent i udostępniony wszyst-

⁶ M. Ferry, R. Baker, 2006, *Strategie regionalne a starzenie się społeczeństwa „Age Proofing Toolkit” – zestaw narzędzi służących uwzględnianiu zagadnień związanych z wiekiem społeczeństwa*, Unia Europejska, Komitet Regionów, s. 1, 13, http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/conferences/demographicchallenge_jan07/doc/presentations/ageproofing_toolkit_pl.pdf (dostęp: 05.09.2017).

kim angielskim regionom⁷. Jest to jedno ze źródeł, które może być inspiracją podczas tworzenia regionalnych strategii, których celem jest przeciwdziałanie konsekwencjom niekorzystnych przemian demograficznych.

W 2009 roku na mocy decyzji Rady Ministrów podjęto w Polsce działania zmierzające w kierunku ustanowienia nowego porządku rozwoju strategicznego kraju. Efektem podjętych działań miał być nowy porządek spójny z europejską strategią rozwoju, który jednocześnie będzie uwzględniał zadania wynikające ze zróżnicowanej sytuacji społeczno-ekonomicznej kraju. Ramy rozwoju długookresowego wyznaczały Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju (w perspektywie do 2030 r.) oraz koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju i Plan Zagospodarowania Przestrzennego Kraju. Wytyczne dla horyzontu średniookresowego oparto o Średniookresową Strategię Rozwoju Kraju oraz 9 strategii horyzontalnych (do 2020 r.) dotyczących m.in. Rozwoju Regionalnego, Rozwoju Kapitału Ludzkiego, Rozwoju Kapitału Społecznego, Rozwoju Regionalnego⁸. Wspomniane dokumenty wyznaczają ramy dla tworzonych na potrzeby województw strategii rozwoju regionalnego, które wyznaczają cele strategiczne na kolejne lata (rys. 1). Z kolei uzupełnieniem



Rys. 1. Schemat polityki rozwoju

Źródło: opracowanie własne.

⁷ Tamże.

⁸ GUS, 2014, *Prognoza ludności na lata 2014-2050*, Warszawa, s. 22.

wojewódzkich strategii rozwoju w zakresie zmian o podłożu demograficznych powinny być regionalne strategie srebrnej gospodarki. Z kolei, jak twierdzi A. Klimczuk⁹, regionalne srebrne gospodarki mogą być także powiązane ze strategiami inteligentnych specjalizacji w ramach polityki spójności 2014-2020. Wynika to z tego, że w niektórych regionach istnieją już silne ośrodki rozwojowe gerontechnologii i innowacji społecznych dla starzejących się społeczeństw.

Podjęcie terytorialne do realizacji celów społecznych zawartych w strategii Europa 2020 znalazło także odzwierciedlenie w dokumencie OECD *The Territorial Dimension of the European Social Fund: A Local Approach for Local Jobs?*¹⁰. Wśród dziesięciu kluczowych działań wspierających tworzenie miejsc pracy i zwiększających poziom zatrudnienia wymieniono konieczność przewidywania wpływu zmian demograficznych na rozwój lokalny. We wspomnianym dokumencie szczególną uwagę zwrócono na:

- rozwój mechanizmów informacyjnych dla rynku pracy w kontekście zmian demograficznych,
- projektowanie zrównoważonych modeli planowania rozwoju dla społeczności kurczących się,
- promowanie wysokiej jakości miejsc pracy dla osób 65+,
- dostosowanie miejsc pracy i szkoleń do potrzeb starszych pracowników,
- rozwój srebrnej gospodarki dopasowanej do nowych wymagań w zakresie opieki i integracji społecznej osób starszych,
- integrację imigrantów¹¹.

3. Demografia regionów

Zróznicowanie terytorialne sytuacji demograficznej, w tym zaawansowanie procesu starzenia się społeczności w wymiarze regionalnym, jest cechą charakterystyczną zarówno dla Polski, jak i dla innych państw europejskich. Rodzi to konieczność analizowania sytuacji społeczno-gospodarczej na szczeblu regionu w powiązaniu ze znajomością jego potencjału i zasobów.

W publikacji *Shrinking Regions: a Paradigm Shift in Demography and Territorial Development. Study*¹² dokonano analizy regionalnej Europy w oparciu o prognozy zmian liczby ludności, dokonując podziału na regiony kurczące się i regiony z dużym prawdopodobieństwem przyrostu populacji. W odniesieniu do Polski w perspektywie do 2030 r. przewiduje się, że większość regionów (12 na 16) będzie

⁹ A. Klimczuk, 2016, *Comparative analysis of national and regional models of the silver economy in the European Union*, International Journal of Ageing and Later Life, 10(2), s. 35.

¹⁰ OECD, 2011, *The Territorial Dimension of the European Social Fund: A Local Approach for Local Jobs?*, http://www.esponontheroad.eu/dane/web_espon_library_files/637/the_territorial_dimension_of_the_esf_issue_paper.pdf, s. 26, 57.

¹¹ Tamże.

¹² I. Katsarova (ed.), 2008, *Shrinking Regions: a Paradigm Shift in Demography and Territorial Development. Study*, IP/B/REGI/IC/2007-044 11/07/2008, European Parliament, Brussels.

się charakteryzowała prawdopodobnym spadkiem liczby ludności, przy czym dwa regiony (Opolszczyzna i Śląsk) mają być regionami o pewnym spadku populacji. Z kolei w odniesieniu do czterech województw prognozuje się wzrost liczby ludności, przy czym będzie on pewny tylko w województwie małopolskim.

Z danych GUS¹³ wynika, że w przekroju wojewódzkim istnieją także znaczne różnice w zakresie sytuacji demograficznej. W niniejszym artykule uwaga w szczególnym stopniu skoncentrowana jest na zaawansowaniu procesu starzenia się, co implikuje konieczność analizy danych obrazujących ów proces. Jedną z miar zaawansowania tego procesu jest mediana wieku. Analiza danych za rok 2013 pozwala zauważyć, że odstęp między skrajnymi wartościami mediany w przekroju województw wynosił 3,3 roku. Zakres wartości wyznaczały województwa: podkarpackie (mediana 37,7) oraz łódzkie (mediana 41). W okresie objętym prognozą, tj. do roku 2050, wiek środkowy będzie wzrastał we wszystkich województwach, jednakże szczególnie szybko do 2035 r. (od 8,9 do 10,6 lat). W kolejnych latach dalszy wzrost wartości mediany będzie wolniejszy – w granicach od 2,6 lat (mazowieckie, pomorskie) do 5,7 lat (podlaskie). Najstarszymi demograficznie regionami będą według prognozy województwa: opolskie (56,1 lat), świętokrzyskie (55,9 lat) i podlaskie (55,1 lat). Co drugi mieszkaniec tych województw w 2050 r. będzie miał ukończone 55-56 lat.

Tabela 1. Udział ludności w wieku 65 lat i więcej w populacji ogółem (w %) w latach 2013, 2020, 2035, 2050 według województw

Województwa	Ogółem				Miasto				Wieś			
	2013	2020	2035	2050	2013	2020	2035	2050	2013	2020	2035	2050
POLSKA	14,7	18,9	24,5	32,7	15,7	20,8	26,3	34,7	13,3	16,1	22,0	30,2
Dolnośląskie	14,9	20,0	25,1	33,5	16,1	21,8	26,8	35,3	12,0	15,9	21,8	30,5
Kujawsko-pomorskie	14,1	18,5	24,5	32,8	15,5	20,8	27,1	35,7	12,0	15,2	21,3	29,4
Lubelskie	15,4	19,3	25,6	34,7	14,9	20,8	28,1	37,6	15,9	18,1	23,7	32,6
Lubuskie	13,4	18,5	24,4	32,9	14,4	20,2	26,0	34,4	11,6	15,6	22,0	30,7
Łódzkie	16,6	20,9	26,0	34,2	17,1	22,6	28,1	36,7	15,6	18,0	23,0	31,0
Małopolskie	14,5	17,7	23,0	31,2	16,2	20,5	25,4	34,1	12,9	15,1	21,1	28,9
Mazowieckie	15,4	19,0	23,1	31,3	16,3	20,4	23,8	32,1	13,9	16,4	21,9	29,7
Opolskie	15,3	19,6	27,3	36,1	16,1	21,6	29,1	38,0	14,5	17,3	25,5	34,3
Podkarpackie	14,0	17,6	24,4	33,5	14,3	19,9	27,4	36,9	13,8	16,0	22,5	31,5
Podlaskie	15,4	18,6	26,1	35,1	13,8	18,4	26,8	35,5	17,7	18,9	25,1	34,4
Pomorskie	13,5	17,7	22,6	30,0	15,6	20,6	25,2	33,0	9,7	12,8	18,7	26,0
Śląskie	15,5	20,0	26,0	34,0	15,9	20,8	26,9	34,9	14,1	17,1	23,4	31,5
Świętokrzyskie	16,1	20,5	26,9	36,0	16,7	23,1	30,5	40,4	15,6	18,4	24,3	33,3
Warmińsko-mazurskie	12,8	17,4	24,5	32,9	13,8	19,4	26,5	34,8	11,4	14,6	21,8	30,3
Wielkopolskie	13,5	17,5	22,7	30,9	15,0	20,0	25,6	34,4	11,7	14,6	19,9	27,8
Zachodniopomorskie	13,9	19,3	25,2	33,6	15,2	21,3	26,9	35,2	11,1	15,1	22,0	30,5

Źródło: GUS, 2014, *Prognoza ludności na lata 2014-2050*, Warszawa, s. 134.

¹³ GUS, 2014, *Prognoza ludności...*, s. 128.

Analizując udział ludności w wieku 65+ w populacji ogółem w przekroju terytorialnym, zauważyć można, że aktualnie regionami o wysokim udziale osób 65+ są województwa łódzkie, świętokrzyskie, podlaskie i lubelskie, o najmniejszym zaś udziale województwa warmińsko-mazurskie, pomorskie, lubuskie, podkarpackie, wielkopolskie. W perspektywie do 2050 r. zgodnie z prognozą sytuacja się zmieni. Regionami o najwyższym odsetku osób w wieku 65+ będą województwa opolskie, świętokrzyskie i podlaskie, z kolei regionami o najmniejszym udziale osób starszych – pomorskie i wielkopolskie (tab. 1).

Indeks starości obrazujący liczbę osób w wieku 65+ na 1000 osób w wieku 0-14 lat w przekroju regionalnym wskazuje na duże zróżnicowanie wskaźnika. W 2013 roku regionami najstarszymi demograficznie według danych GUS były województwa: łódzkie, opolskie i świętokrzyskie. Najmłodszymi demograficznie województwami były z kolei: warmińsko-mazurskie, pomorskie i wielkopolskie. W okresie prognozy najwyższe wartości wskaźnika odnotowują regiony: opolski, świętokrzyski i podlaski. Najniższy wskaźnik wystąpi w województwach: pomorskim, wielkopolskim i mazowieckim (tab. 2).

Tabela 2. Liczba osób w wieku 65 lat i więcej na 1000 osób w wieku 0-14 lat (indeks starości, ang. *Ageing index*)

Województwa	Ogółem				Miasto				Wieś			
	2013	2020	2035	2050	2013	2020	2035	2050	2013	2020	2035	2050
POLSKA	983	1271	1966	2693	1127	1483	2257	2954	800	999	1627	2391
Dolnośląskie	1065	1425	2137	2866	1231	1629	2379	3078	753	1042	1724	2523
Kujawsko-pomorskie	925	1248	1966	2730	1116	1533	2398	3237	695	917	1526	2252
Lubelskie	1033	1351	2164	3183	1073	1548	2571	3600	1003	1202	1884	2900
Lubuskie	878	1235	1988	2748	999	1405	2204	2931	698	980	1690	2501
Łódzkie	1185	1496	2213	2963	1317	1731	2607	3357	995	1168	1743	2514
Małopolskie	916	1134	1752	2482	1165	1453	2155	2926	730	891	1475	2183
Mazowieckie	993	1199	1758	2382	1103	1320	1877	2435	822	995	1570	2288
Opolskie	1154	1535	2627	3599	1256	1759	2880	3832	1052	1313	2387	3385
Podkarpackie	902	1198	2014	2992	1009	1450	2483	3440	837	1043	1756	2747
Podlaskie	1057	1330	2239	3231	985	1335	2343	3211	1158	1321	2086	3262
Pomorskie	829	1093	1628	2201	1070	1398	2003	2600	494	678	1178	1742
Śląskie	1107	1412	2201	2860	1174	1517	2343	2981	907	1107	1830	2556
Świętokrzyskie	1150	1524	2408	3464	1312	1889	3080	4200	1038	1283	2024	3069
Warmińsko-mazurskie	826	1160	1943	2735	966	1382	2231	2985	657	889	1602	2434
Wielkopolskie	843	1097	1707	2369	1032	1371	2142	2900	652	833	1351	1975
Zachodniopomorskie	956	1367	2127	2887	1123	1598	2381	3102	661	954	1691	2515

Źródło: GUS, 2014, *Prognoza ludności na lata 2014-2050*, Warszawa, s. 139.

Dane dotyczące udziału osób w wieku 65+ w ogólnej liczbie ludności, indeks starości oraz mediana wieku jednoznacznie wskazują, że w okresie objętym prognozą najtrudniejsza sytuacja wystąpi w regionach: opolskim, świętokrzyskim i podla-

skim. Z kolei w najlepszej sytuacji, jeśli chodzi o zaawansowanie procesu starzenia się, znajdują się regiony: pomorski, wielkopolski i mazowiecki. Województwo mazowieckie zostało pominięte w dalszej analizie ze względu na to, że tylko jeden z dwóch analizowanych mierników wskazuje mniejsze zaawansowanie procesów starzenia w tym regionie. W kolejnej części niniejszego artykułu analizie zostaną poddane dokumenty strategiczne wspomnianych wyżej województw pod kątem obecnych w nich zapisów wskazujących na podejmowanie działań w związku z przeobrażeniami demograficznymi w kierunku starzenia się społeczeństw. W szczególności zaś uwaga skoncentrowana będzie na obecności w dokumentach strategicznych założeń budowy srebrnej gospodarki.

4. Obecność założeń srebrnej gospodarki w strategiach rozwoju województw. Analiza przypadków

Analizując dane dotyczące sytuacji demograficznej regionów w kontekście zaawansowania procesu starzenia się ludności oraz przewidywanych zmian w tym zakresie, można wyróżnić regiony o najwyższym oraz najniższym prognozowanym odsetku osób starszych. Zdecydowano się na taki rodzaj analizy, aby móc dostrzec ewentualne różnice w regionalnych dokumentach strategicznych w kontekście planowanych działań dotyczących procesu starzenia się ludności. Spodziewano się przy tym wyników, które wskażą, że te regiony, gdzie prognozowany odsetek osób starszych jest największy, będą jednocześnie tymi w dokumentach strategicznych, w których będzie widoczny plan działania w kierunku wprowadzenia założeń srebrnej gospodarki. Analizie poddano województwa opolskie, podlaskie i świętokrzyskie jako regiony o najwyższym odsetku osób starszych oraz województwa wielkopolskie i pomorskie, w których prognozowany odsetek seniorów jest najniższy.

W strategii rozwoju województwa **opolskiego** do 2020 r. sformułowanie „srebrna gospodarka” pojawia się tylko raz. W opracowanej na potrzeby strategii analizie SWOT w części poświęconej szansom rozwoju srebrnej gospodarki znajduje się ono na ostatnim, ósmym miejscu w obszarze Społeczeństwo, rynek pracy, warunki życia. W strategii zapisano, że depopulacja oraz starzenie się mieszkańców stają się głównymi wyzwaniami rozwojowymi rzutującymi na obecny i przyszły rozwój województwa opolskiego.

W strategii zwraca się uwagę na spadek zainteresowania kształceniem w zakresie pielęgniarstwa i jednoczesny rozwój procesu starzenia się społeczeństwa i wydłużania życia, które sprawiają, że zapotrzebowanie na opiekę medyczną będzie systematycznie wzrastać. Zmiany demograficzne nie mogą być traktowane wyłącznie jako zjawisko negatywne, lecz raczej jako istotne wyzwania i możliwości. Oznacza to konieczność traktowania zmian demograficznych w sposób przekrojowy. Ich specyfika wymaga włączenia w nurt polityki regionalnej wielu działań o charakterze kompleksowym, innowacyjnym, czasem nawet nieszablonowym. Województwo opolskie z racji zmian demograficznych powinno się skoncentrować na przygotowa-

niu atrakcyjnej oferty dla osób starszych, uwzględniającej usługi opiekuńcze, rehabilitacyjno-lecznicze oraz usługi o charakterze kulturalno-turystycznym¹⁴. W strategii kwestie związane z prognozowanymi zmianami demograficznymi znalazły wyraz w kilku celach strategicznych, w tym dotyczących rynku pracy, rozwoju przedsiębiorstw, nowoczesnych usług czy sektora zdrowotnego.

Odpowiedzią Zarządu Województwa Opolskiego na zmiany demograficzne w regionie jest Program Specjalnej Strefy Demograficznej w województwie opolskim na lata 2013-2020 r. „Opolskie dla Rodziny”, jeden z instrumentów realizacji Strategii Rozwoju Województwa Opolskiego do 2020 roku. Program jest regionalnym programem pilotażowym mającym umożliwić wprowadzenie nowych i innowacyjnych rozwiązań na poziomie regionu. W Programie zakłada się, że oddziaływanie na procesy demograficzne powinno mieć charakter kompleksowy i długookresowy, dlatego istnieje wyraźna potrzeba kontynuacji Programu po 2020 roku¹⁵.

Realizacja Programu ma nastąpić poprzez wdrożenie określonych działań – wybranych kierunków interwencji dla każdego z czterech opracowanych pakietów działań oraz inicjatyw wspierających. Ostatni z pakietów, Złota jesień, dotyczy bezpośrednio sytuacji osób starszych, a wśród planowanych działań znalazły się:

1. Usługi dla seniorów

- Klaster usług senioralnych
- Nowoczesne placówki opiekuńcze
- Krótkoterminowe placówki opiekuńcze
- Opieka mobilna i domowa
- Doskonalenie kompetencji osób świadczących usługi dla seniorów
- Opolski bon dla seniora

2. Aktywny senior

- Animatorzy, wolontariusze ds. seniorów
- Integracja wewnątrz- i międzypokoleniowa
- Infrastruktura przyjazna seniorom
- Kompetencje cyfrowe osób 50+.

W strategii rozwoju województwa **podlaskiego** sformułowano wizję jego rozwoju w następujący sposób: „Województwo podlaskie: zielone, otwarte, dostępne i przedsiębiorcze”. Przedsiębiorczość rozumiana tu jest jako zaangażowanie firm i mieszkańców województwa w życie społeczno-gospodarcze i wykorzystanie swoich konkurencyjnych atutów na rzecz rozwinięcia inteligentnych specjalizacji. Dotyczy to między innymi nauk o życiu, a w tym opieki nad osobami starszymi, rehabilitacji, turystyki medycznej, srebrnej gospodarki itp. Srebrna gospodarka jest z kolei komponentem podejścia eko do rzeczywistości społeczno-gospodarczej i przyjęto, że zawiera ona następujące elementy:

¹⁴ Strategia rozwoju województwa opolskiego do 2020 r., Opole, Załącznik do Uchwały Nr XXV/325/2012 Sejmiku Województwa Opolskiego z dnia 28 grudnia 2012 r., s. 22-24.

¹⁵ *Program Specjalnej Strefy Demograficznej w województwie opolskim do 2020 roku. Opolskie dla Rodziny*, Załącznik do uchwały nr 5503/2014 Zarządu Województwa Opolskiego z dnia 16 września 2014 r., s. 11.

- opiekę nad osobami starszymi,
- implanty medyczne,
- rehabilitację, fizykoterapię,
- turystykę medyczną.

W analizie zewnętrznych uwarunkowań strategii rozwoju województwa zwraca się uwagę na starzenie się społeczeństwa jako jedno z realnych zagrożeń dla całego europejskiego kontynentu. Wzrostowi społeczno-gospodarczemu nie służą negatywne tendencje demograficzne w regionie. Zauważalne są dwa niepokojące i charakterystyczne dla większości regionów w kraju procesy: sukcesywny wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym (w 2011 r. 18%) i jednoczesny spadek udziału osób w wieku produkcyjnym¹⁶. Negatywne konsekwencje starzenia się znalazły odzwierciedlenie w sformułowanych celach operacyjnych, w szczególności w obszarze zmniejszenia negatywnych skutków przemian demograficznych i poprawy stanu zdrowia społeczeństwa.

Wśród sześciu obszarów strategicznej interwencji znalazł się Białystok wraz ze strefą bezpośredniego oddziaływania. Zakłada się bowiem, że w interesie całego regionu jest wsparcie rozwoju funkcji metropolitalnych stolicy województwa, w tym szczególnie funkcji o charakterze gospodarczym, naukowym, społecznym oraz tych dotyczących dostępu do usług publicznych wyższego rzędu, w tym kulturalnych, a także turystycznych i symbolicznych. Bazując na potencjale naukowym koncentrującym się w stolicy regionu, a jednocześnie na walorach bezpośredniego otoczenia ośrodka miejskiego, można stwierdzić, że aglomeracja jest naturalnym miejscem do rozwoju usług zorientowanych na wschodnich sąsiadów oraz srebrnej gospodarki¹⁷.

W strategii rozwoju województwa **świętokrzyskiego** nie wspomniano o srebrnej gospodarce jako takiej, mimo że sytuacja demograficzna regionu jest bardzo trudna. Jak zaznaczono w strategii rozwoju, w województwie zaznaczają się bardziej zaawansowane niż w innych regionach procesy depopulacji, dezurbanizacji i starzenia się ludności, których szczególnie niekorzystne oddziaływanie odczuwalne będzie w regionie świętokrzyskim wcześniej niż na innych obszarach Polski.

W dokumencie opracowanym w celu realizacji Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Świętokrzyskiego na lata 2014-2020 zaznaczono, że szczególnie nacisk w ramach srebrnej gospodarki należy położyć m.in. na rozwój systemu usług umożliwiających zapobieganie występowaniu różnych form wykluczenia społecznego, w szczególności wobec osób starszych, na poprawę dostępności i wzrost efektywności kształcenia ustawicznego, zwiększenie w systemie szkolnictwa wyższego roli dyscypliny nauk o życiu, będącej odpowiedzią na potrzeby generowane przez negatywne trendy demograficzne, rozwój wydziału lekarskiego,

¹⁶ Strategia rozwoju województwa podlaskiego do 2020 r., s. 28-29, Załącznik nr 1 do Uchwały nr 150/2157/2013 Zarządu Województwa Podlaskiego z dnia 19 marca 2013 r., s. 28-29, 50-51.

¹⁷ Tamże.

działającego w ścisłej kooperacji z wyspecjalizowanymi ośrodkami służby zdrowia w województwie¹⁸.

W ramach strategii zakłada się dążenie do utworzenia Specjalnej Strefy Demograficznej jako instrumentu przeciwdziałania negatywnym tendencjom demograficznym. W ramach SSD przewiduje się działania kierowane przede wszystkim do rodzin, uwzględniające m.in. tworzenie nowych oraz wsparcie istniejących miejsc pracy, poprawę systemu edukacji i opieki nad dziećmi oraz rozwój usług dla osób starszych. Realizacja powyższego celu winna obejmować m.in.¹⁹:

- wprowadzanie i promowanie elastycznych form zatrudnienia,
- rozwój systemu usług umożliwiających zapobieganie występowaniu różnych form wykluczenia społecznego, w szczególności wobec osób starszych, a także niesamodzielnych i niepełnosprawnych, rodzin wielodzietnych oraz dzieci pochodzących ze środowisk dysfunkcyjnych,
- powstrzymanie procesów emigracji, szczególnie osób młodych i wykształconych, oraz stymulowanie procesów reemigracji i imigracji.

Strategia rozwoju województwa **wielkopolskiego** odwołuje się bezpośrednio do srebrnej gospodarki. Cel strategiczny 6 zakłada wzmocnienie potencjału gospodarczego regionu, a w jego ramach sformułowano cel operacyjny 6.12 jako rozwój srebrnego sektora gospodarki. Twórcy strategii uznali, iż „zwiększająca się populacja ludzi starszych sprzyja rozwojowi nowego sektora gospodarki, ukierunkowanego na specyficzne potrzeby odbiorców w starszym wieku. Społeczeństwa, w których ludzie żyją dłużej, oferują rozległe możliwości, a gospodarka nowe produkty i usługi dla osób starszych. Liczne sektory mogą korzystać z rozwoju tzw. srebrnego rynku – począwszy od budownictwa i mieszkalnictwa, infrastruktury transportowej, poprzez usługi na rzecz jakości życia (kultura, rekreacja, turystyka, sport, media, telekomunikacja), a kończąc na usługach w zakresie zdrowia i usługach socjalnych. Przygotowanie gospodarki do nowych proporcji demograficznych jest niezbędne w kontekście zapewnienia odpowiedniej jakości życia Wielkopolan, wzrostu ekonomicznego i konkurencyjności regionu”²⁰.

Strategia zakłada realizację wspomnianego celu operacyjnego poprzez określenie następujących kierunków działania:

- stworzenie koncepcji srebrnego sektora w Wielkopolsce oraz planu działań na rzecz jego rozwoju,
- wspieranie inwestycji w zakresie usług społecznych, w tym dla osób starszych,
- tworzenie instrumentów wsparcia przedsiębiorczości i innowacyjności srebrnego sektora gospodarki,

¹⁸ Analiza zapotrzebowania na kształcenie w kierunkach i rozwijanie miejsc pracy w obszarze „srebrnej gospodarki” w województwie świętokrzyskim, 2016, Obserwatorium Rozwoju Regionalnego, Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego, Kielce, s. 11.

¹⁹ Strategia rozwoju województwa świętokrzyskiego do 2020 r., Kielce 2013, s. 43-46.

²⁰ Wielkopolska 2020. Zaktualizowana strategia rozwoju województwa wielkopolskiego do 2020 roku, Poznań 2012, s. 118 i n.

- rozwój infrastruktury instytucji srebrnego sektora,
- wzmacnianie partnerstwa administracji z mieszkańcami, organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami działającymi w ramach i na rzecz srebrnego sektora,
- tworzenie warunków i promocja komunikacji społecznej.

Kolejny cel operacyjny dotyczy rozwoju kształcenia ustawicznego i w ramach jego realizacji przewidziano podjęcie działań skierowanych do osób starszych w formie rozwoju „srebrnej edukacji”, w tym uniwersytetów trzeciego wieku. Cel strategiczny 8 także bezpośrednio odwołuje się do działań na rzecz osób starszych. Dotyczy m.in. wzmacniania aktywności zawodowej, promocji zdrowego stylu życia, tworzenia systemu usług skierowanych do niesamodzielnych seniorów, poprawy ich sytuacji mieszkaniowej. Zakłada się podejmowanie działań na rzecz ułatwiania łączenia pracy z opieką nad dziećmi, osobami starszymi i niepełnosprawnym, tworzenie infrastruktury do podtrzymania aktywności fizycznej i psychospołecznej, w szczególności seniorów oraz osób niepełnosprawnych, promocja aktywności na rzecz społeczności lokalnej, w tym osób starszych, oraz wzmocnienie wolontariatu i promocję pełnej i otwartej komunikacji społecznej, w tym dialogu międzypokoleniowego, a także wsparcie systemu mieszkań socjalnych²¹.

W ramach strategii pomocy społecznej w województwie wielkopolskim można zauważyć, że istnieją przejawy działalności ukierunkowanej na rzecz osób starszych. Program „Razem więcej łatwiej” skierowany jest do takich grup docelowych, jak osoby niepełnosprawne, ludzie starsi czy rodziny wielodzietne. Pod wspólnym tytułem program ten obejmuje trzy odrębne programy ukierunkowane na potrzeby wspomnianych grup.

W strategii rozwoju województwa **pomorskiego** odnotowano korzystne prognozy demograficzne dla regionu. Wynika z nich bowiem, że będzie to najmłodsze demograficznie województwo w Polsce, o najwyższym, dodatnim przyroście naturalnym, a także jedno z czterech województw, które odnotuje wzrost liczby ludności. Jednocześnie zauważa się globalne trendy demograficzne w kierunku starzenia się społeczeństw i depopulacji. Tym niemniej w strategii nie przewiduje się podejmowania działań, które byłyby ukierunkowane bezpośrednio na wdrażanie koncepcji srebrnej gospodarki. Zwraca się uwagę, co prawda, na to, że zmiany struktury wiekowej ludności przyczynią się m.in. do wzrostu popytu na usługi zdrowotne i opiekuńcze. Ze względu na ponadprzeciętną atrakcyjność i rozwiniętą infrastrukturę turystyczną regionu pomorskiego można się spodziewać, że usługi dla osób starszych (element tzw. srebrnej gospodarki), ale także związane ze spędzaniem czasu wolnego, będą stanowić coraz istotniejszy segment działalności gospodarczej, wzmacniający głównie lokalną przedsiębiorczość²².

²¹ Tamże; *Raport dotyczący udziału seniorów w życiu publicznym województwa wielkopolskiego*, MPIPS, Wrzos, http://www.wrzos.org.pl/download/RAPORT_woj.wielkopolskie.pdf, s. 17-18.

²² Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020, Gdańsk 2012, s. 10-11.

5. Zakończenie

Formułowane przez demografów poglądy o nieuchronności i nieodwracalności prognozowanych przemian demograficznych determinują konieczność poszukiwania sposobów i metod jak najkorzystniejszego zagospodarowania istniejących zasobów i/lub niwelowania negatywnych konsekwencji. Regiony stają w obliczu konieczności uwzględniania w swoich strategiach rozwoju predykcji demograficznych, aby zareagować z wyprzedzeniem i w adekwatny sposób. Wymaga to jednak świadomości co do konieczności zmian społeczno-gospodarczych i współpracy na różnych szczeblach i między różnymi środowiskami. Postuluje się, aby aktualne strategie rozwoju zawierały komponenty dotyczące konsekwencji zmian demograficznych i sposobów radzenia sobie z nimi. Jeszcze lepszym pomysłem wydaje się tworzenie regionalnych strategii srebrnej gospodarki jako kompleksowego narzędzia ukierunkowanego na wskazanie możliwości wykorzystania potencjału osób starszych, ale także na nowe możliwości rynkowe wynikające z procesu starzenia się społeczeństw. Nie jest to jednak ani sprawą prostą, ani też oczywistą, że posiadanie przez region takiej strategii jest korzystne, a nawet konieczne. Mimo iż proces starzenia w różnym stopniu dotyka poszczególne regiony, to niekorzystne tendencje demograficzne dotyczą wszystkich regionów. To uzasadnia potrzebę ukierunkowania działań na budowę strategii srebrnej gospodarki.

Srebrna gospodarka, jako koncepcja ukierunkowana na zagospodarowanie zasobu i potencjału drzemiącego w osobach starszych, ma bowiem na celu z jednej strony przyczynić się do poprawy sytuacji na rynku pracy poprzez wzrost i wydłużenie aktywności zawodowej seniorów, zaś z drugiej strony akcentuje szanse na rozwój nowych segmentów rynku ukierunkowanych na zaspokajanie potrzeb seniorów. Koncepcja ta staje się wizją rozwoju w obliczu niekorzystnych przeobrażeń demograficznych zarówno dla krajów Europy Zachodniej, jak i dla Polski czy innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Jednakże jej wprowadzenie nie jest ani łatwe, ani też możliwe bez przygotowania i strategicznego podejścia. Istnieje wiele przeszkód i problemów o charakterze systemowym, które wymagają zarówno nakładu środków finansowych, jak i czasu. Za przykład takiej bariery może posłużyć istniejący ogromny deficyt lekarzy geriatrów i innych zawodów z branży opiekuńczo-medycznej w Polsce. Trudno sobie wyobrazić możliwość powstania specjalistycznych zakładów opiekuńczych czy domów spokojnej starości bez odpowiedniego personelu. To z całą pewnością poważnie ogranicza rozwój rynku usług rehabilitacyjnych, opiekuńczych i leczniczych. Taka sytuacja występuje chociażby w Małopolsce, gdzie prace nad budową regionalnej strategii srebrnej gospodarki są najbardziej zaawansowane. Tym niemniej wspomniane i inne problemy ograniczają oraz wydłużają w czasie możliwości wprowadzenia założeń srebrnej gospodarki.

Jak twierdzi A. Klimczuk²³, istnieją cztery bariery, jakie można napotkać w procesie budowy regionalnych srebrnych gospodarek. Są to:

²³ A. Klimczuk, 2014, *Rozwój regionalny wobec starzenia się społeczeństwa*, [w:] Szukalski P. (red.), *Starzenie się ludności a solidarność międzypokoleniowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, URN: <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0168-ss0ar-437835>, s. 162.

- brak w regionach podmiotów gospodarczych zainteresowanych srebrną gospodarką i sprzyjającego im otoczenia,
- ograniczanie oferty srebrnej gospodarki do zamożnych starszych osób,
- niekorzystny wzorzec konsumpcji seniorów,
- mała siła przyciągania przez regiony starszych migrantów.

Do wspomnianych barier można dołożyć jeszcze barierę wynikającą z braku zrozumienia czy akceptacji koniecznych zmian w zakresie regionalnej polityki społeczno-gospodarczej w czasach burzliwych przemian demograficznych.

Za inspirację do podejmowania działań na rzecz przełamywania barier w Unii Europejskiej w zakresie tworzenia strategii srebrnych gospodarek w warunkach regionu można uznać organizację sieciową *SEN@ER – Silver Economy Network of European Regions* utworzoną w 2005 r. z inicjatywy rządu Nadrenii-Westfalii w Niemczech²⁴. W Europie w ogóle najwcześniej o srebrnej gospodarce zaczęto dyskutować w Niemczech. W sposób całościowy założenia tej koncepcji zawarto w piątym eksperckim raporcie o sytuacji osób starszych w Niemczech, w którym bezpośrednio formułuje się uwagi o konieczności podejmowania działań na rzecz srebrnej gospodarki. Ponadto w tzw. Bońskiej deklaracji stwierdzono, że Europę czekają wyzwania aktywnego przygotowania gospodarek do nowych proporcji demograficznych, co jest szansą na poprawę jakości życia, wzrost gospodarczy i poprawę konkurencyjności w Europie²⁵.

Przeprowadzona analiza zawartości strategii rozwoju regionalnego pod kątem obecności w nich zapisów dotyczących budowy srebrnej gospodarki dowodzi, że w każdej z nich zawarto odniesienia do aktualnej i prognozowanej sytuacji demograficznej. W strategiach zwraca się uwagę na proces starzenia się społeczeństw oraz depopulację jako niezwykle istotne z ekonomicznego i społecznego punktu widzenia kwestie oraz ich wpływ na funkcjonowanie regionu. W trakcie dociekań nie zauważono jednak wyraźnej zależności między obecnością w strategiach zapisów dotyczących wdrażania założeń srebrnej gospodarki a zaawansowaniem procesu starzenia się, mierzonym wskaźnikami obciążenia demograficznego osobami starszymi. Warto przy tym podkreślić, że wśród analizowanych dokumentów to strategia rozwoju Wielkopolski zawiera najwięcej odwołań do koncepcji srebrnej gospodarki i wyraźnie mówi się w niej o potrzebie wprowadzenia koniecznych zmian, zwracając uwagę na argumenty za tym przemawiające oraz wskazując konkretne obszary jej funkcjonowania. Należy też podkreślić, że region Wielkopolski, według prognoz, będzie jednym z najmniej dotkniętych zaawansowaniem procesu starzenia się w porównaniu z innymi regionami.

²⁴ A. Klimczuk, 2012, *Spółeczeństwo wielokulturowe i srebrna gospodarka. Wielokulturowość w kontekście starzenia się ludności (Multicultural Society and Silver Economy. Multiculturalism in the Context of an Ageing Population)*, [w:] Biernacka M., Sadowski A. (red.), *Spółeczeństwo wielokulturowe – nowe wyzwania i zagrożenia*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok, s. 258.

²⁵ *Bonn Declaration for the Silver Economy as an Opportunity for Quality of Life, Economic Growth and Competitiveness in Europe*, 2005, www.silvereconomy-europe.org.

Po przeprowadzonej analizie można stwierdzić, że konieczna jest rewizja strategii i/lub uwzględnienie w procesie budowy nowych strategii problemów i możliwości wynikających z implementowania założeń srebrnej gospodarki. Wymaga to rzetelnej diagnozy sytuacji w regionach, określenia ich potencjału i korzyści społeczno-gospodarczych wynikających z istnienia strategii srebrnej gospodarki.

Literatura

- Analiza zapotrzebowania na kształcenie w kierunkach i rozwijanie miejsc pracy w obszarze „srebrnej gospodarki” w województwie świętokrzyskim*, 2016, Obserwatorium Rozwoju Regionalnego, Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego, Kielce, s. 11.
- Bonn Declaration for the Silver Economy as an Opportunity for Quality of Life, Economic Growth and Competitiveness in Europe*, 2005, www.silvereconomy-europe.org.
- Ferry M., Baker R., 2006, *Strategie regionalne a starzenie się społeczeństwa „Age Proofing Toolkit” – zestaw narzędzi służących uwzględnianiu zagadnień związanych z wiekiem społeczeństwa*, Unia Europejska, Komitet Regionów, http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/conferences/demographicchallenge_jan07/doc/presentations/ageproofing_toolkit_pl.pdf (dostęp: 05.09.2017), s. 1, 13.
- Golinowska S., 2012, *Srebrna gospodarka – ekonomiczny wymiar procesu starzenia się społeczeństwa*, [w:] *Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje*, Warszawa, <https://www.rpo.gov.pl/pliki/13541772380.pdf> (dostęp: 14.05.18), s. 141-142.
- GUS, 2014, *Prognoza ludności na lata 2014-2050*, Warszawa, s. 22, 128.
- Katsarova I. (ed.), 2008, *Shrinking Regions: a Paradigm Shift in Demography and Territorial Development. Study, IP/B/REGI/IC/2007-044 11/07/2008*, European Parliament, Brussels.
- Klimczuk A., 2012, *Spółczesność wielokulturowa i srebrna gospodarka. Wielokulturowość w kontekście starzenia się ludności (Multicultural Society and Silver Economy. Multiculturalism in the Context of an Ageing Population)*, [w:] Biernacka M., Sadowski A. (red.), *Spółczesność wielokulturowa – nowe wyzwania i zagrożenia*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok, s. 258.
- Klimczuk A., 2014, *Rozwój regionalny wobec starzenia się społeczeństwa*, [w:] Szukalski P. (red.), *Starzenie się ludności a solidarność międzypokoleniowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, URN: <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-437835>, s. 162.
- Klimeczuk A., 2016, *Comparative analysis of national and regional models of the silver economy in the European Union*, *International Journal of Ageing and Later Life*, 10(2), s. 35.
- OECD, 2011, *The Territorial Dimension of the European Social Fund: A Local Approach for Local Jobs?*, http://www.espontheroad.eu/dane/web_espon_library_files/637/the_territorial_dimension_of_the_esf_issue_paper.pdf, s. 26, 57.
- Oleńczuk-Paszal A., 2012, *Konkurencyjność regionów i rozwój regionalny jako wynik osiągania celów polityki regionalnej*, *Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis, Oeconomica* 292(66), s. 72.
- Pająk K., Dahlke P., Kvilinskyi O., 2016, *Determinanty rozwoju regionalnego – współczesne odniesienie*, *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 9, s. 113.
- Pietrzyk I., 2000, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 213.
- Program Specjalnej Strefy Demograficznej w województwie opolskim do 2020 roku. Opolskie dla Rodziny*, Załącznik do uchwały nr 5503/2014 Zarządu Województwa Opolskiego z dnia 16 września 2014 r., s. 11.
- Raport dotyczący udziału seniorów w życiu publicznym województwa wielkopolskiego*, MPIPS, Wrzós, http://www.wrzos.org.pl/download/RAPORT_woj.wielkopolskie.pdf, s. 17-18.

- Strategia rozwoju województwa opolskiego do 2020 r., Opole, Załącznik do Uchwały Nr XXV/325/2012 Sejmiku Województwa Opolskiego z dnia 28 grudnia 2012 r., s. 22-24.
- Strategia rozwoju województwa podlaskiego do 2020 r., s. 28-29, Załącznik nr 1 do Uchwały nr 150/2157/2013 Zarządu Województwa Podlaskiego z dnia 19 marca 2013 r., s. 28-29, 50-51.
- Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020, Gdańsk 2012, s. 10-11.
- Strategia rozwoju województwa świętokrzyskiego do 2020 r., Kielce 2013, s. 43-46.
- Strzelecki Z., 2008, *Polityka regionalna*, [w:] Strzelecki Z. (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 79.
- Wielkopolska 2020. Zaktualizowana strategia rozwoju województwa wielkopolskiego do 2020 roku, Poznań 2012, s. 118 i n.